

Szövegihletek Arany költeményeiben

1. Kivételes vagy sajátos emlékezőképesség? – A „Senki Pál” példája

Arany János rendhagyó emlékezőképességéről legenda formálódott az irodalmi köztudatban. A Hátrahagyott versekhez készült bevezetőben írja Arany László, hogy atyjának a kései éveiben egyik kedves időtöltése volt régen olvasott szerzők (Gyöngyösi István, Amade, Faludi, Csokonai) egyik-másik verssorát addig forgatni, csiszolni emlékezetében, míg a teljes szöveg ki nem kerekedett (Arany 1888; AJÖM XI). Ez az adat Arany önéletrajzi leveléhez társulva, melyben ifjúkori olvasmányairól ír, felszabadította és kitágította a forráskutatást. Scheiber Sándor 1952-ben a *Mi vagyok én?* kezdetű kétsoros mögé 18–19. századi nyomtatványok egész sorát állítja:

„Senki Pál az agg [64–66 éves!] költő emlékezetében szintén ponyvaolvasmányaiból bukkant fel. Itt igen közismert figura. Ügyefogyott, tehetetlen, kétbalkezes, nincstelen Schlemihl-típus, akinek semmi sem sikerül. Ráadásul még beteg. Találhatott hát benne Arany rokonvonásokat. A vele foglalkozó ponyvatermékek hangja vaskos, parasztiasan szabadszájú, ami nem idegen Aranytól sem.” (Scheiber 1952 és 1996)

Más kutatók jóval későbbi, sőt a kétszorossal egyidejű forrásokat is valószínűsítene. Voinovich Géza a kritikai kiadás VI. kötetének jegyzetanyagában Kriza János *Vadrózsáit* említi 1863-ból (Kriza 1863), melynek 196. számú szövegében előfordul Senki Pál alakja: „Látom ugyan jót ittál – Te nagy torkú Senki Pál” (AJÖM VI). 1970-ben Scheiber Sándor is kibővíti korábbi írását, amikor megtalálja a nevet Czuczor Gergelynél és Kemény Zsigmondnál (*Özvegy és leánya*), majd említi a tényt, hogy a *Magyar Nyelvőr* VIII. kötetének X. füzeté 1879-ben népi, szóbeli változatát közli a ponyvatörténetnek (Scheiber 1970). E forráslehetőség azért emelkedik ki a többi közül, mert Aranyak ugyanebben a füzetben jelent meg „Szalontai” néven saját tájsgyűjteménye (430–431), a 409–463. oldalak közül pedig olvasás közben többet széljegyzetelt. A *Kalocsai* nevű gyűjtő közlése éppen az utolsóként széljegyzetelt, 463–464. oldalon áll, s érdekessége, hogy Senki Pál alakjához itt az írói mesterség is társul:

„Méltó Senki Pálnak tanult mestörsége. Ama historikusok mondása szörint, aki fölüle azt írja, hogy mivel elszánta vóna magát, a dinnyecsöszsége adta az életit. Addig tanúta a kovácságot hogy ojjan varga telt ki belöle, hogy az olajöntö cöhmestör nem fúrt

oJJan nadragokat, mint az micsodás fésűket fűstött esztergába. Mer midőn az bábához vitték vőna patkolni, azt kérde a paplanyos: hogy mejjik kerékgyártó öröte mög ezt a kis kalamárist? A midőn csak ögy óráig út a köszörű mellett; midőn fölözövel a cintányérokat mögánslágozta vőna, mingyárt ki és betanút mestörségéből oJJan stiblit épített fábú nyakszorítónak a patikába, hogy a pékmestör agárfejú azt gondúta, hogy a legjobb kűmives is csak így borotvája mög. A mi pedig az írását illeti, oJJan író vőt, hogy aki szézesztendeig tanúta a harangöntést, nöm tudott vőna tilinkóba oJJan görbe fésűket edzeni, mint az micsodás görbe békó kűcsokat viselt éhomra. [...]"

A motívumtörténet még ezek után is folytatható lenne, például Erdélyi János közmondás-gyűjteményében, ahol a 6776. számú tétel: „Átellenben lakik Senki Pállal” (Erdélyi 1851). Korábban Vörösmarty egyik tréfás levelében fedezhető fel a név, hasonlóan önironikus rigmusba szerkesztve, mint Aranynál: „eszem a lelkét magának, és maradok Senki Pál, vagy legalább Vörösmarty Mihál, a’ ki a sík mezőket bömbölő bikaként kedvetlenül járja, és semmit sem csinál – de fog!” (Vörösmarty 1827.) Jókai több esetben emlegeti a ponyvahóst (pl. a *Fekete vér* c. regényében). Lévy József 1852-es verseskötetében az egyik költemény élén olvasható a név. Bérczy Károly *Gyógyúlt seb* című novellájában, a Gyulai Pál által szerkesztett *Részvét* könyvében 1863-ban angolos formában is előkerül: „ő Mister Nobody, magyarul Senki Pál” (Bérczy 1863). Szász Károly Shakespeare-fordításában, *A viharban* Kurjancs mondja: „Hát ez a mi dalunk nótája, Senki Pál uram játsza nekünk” (Szász 1871). Matkovich Pál, a korszak ismert humoristája novelláskötetet ad ki ezzel a címmel 1881-ben, az Arany-kétsoros keletkezése körüli időszakban. A 19. század során közismert és gyakran emlegetett alakról van tehát szó.

A vers forrásai azonban más irányban is kereshetők. Lehetséges kapcsolódási pont az a mondóka, amely a „Pál” és „pipál” rímet alkalmazza, s amelyet Scheiber Sándor szerint Arany szintén ismerhetett: „Kár-kár varju Pál, / Megmondtam, hogy ne pipálj”. „Micsoda memória!” – kiált fel írása végén a kései irodalomtörténész (Scheiber 1996).

Sokrétű szemantikai háló válik láthatóvá akkor is, ha a „fájó gép” kifejezést vesszük szemügyre. Az Arisztophanész-fordításokban, a *Béke* című darabban található a következő összetétel: „gép-csoda-szörny kereső”. A *gép* szó nyelvészeti és esztétikai megítélése a korszakban nem egyértelmű, az 1870-es évek végén kisebb vita alakul ki a használata körül. A *Magyar Nyelvújítás Szótára* szerint először 1838-ban fordul elő (MNYsZ 1902), a Magyar Tudós Társaság által kiadott *Magyar és Német Zsebszótárban*, és a *gépely* csonkításából ered (MNZs 1838). De a *gépely* is nyelvújítási szó: Molnár János 1777-ben a fizika magyar műszavai között sorolja fel (MNYr 1897), előfordul Bartzafalvinál; mások szerint Kazinczy alkotta a német *Göpel*ből. 1848-ban *A rodostói temető* című költeményben Arany a hosszabb alakot használja: „Hogy megáll az elme, mint egy bomlott gépely / S bámulja a lelket csodás ösztönével.” 1861-ben már a rövidebb alak olvasható

nála: *lomha gépként tér vissza a szó a Magányban* című versben: „Csüggedve olykor hagyja lomha gépül / Magát sodorni az ember fia: / De majd, ha eszmél s öntudatra épül, / Feltűnik egy magasb hármónia”. 1879-ben Simonyi Zsigmond az *Antibarbarusban* hibáztatja a *gép* kifejezést, és a régebbi *gépelet* javasolja helyette. Arany széljegyzetként mellé írja: „Egyik eb, másik kutya”. Amikor Simonyi 1896-ban publikálja e széljegyzeteket, ezt fűzi Arany kommentárjához: „Arany talán a *gépelet* is csinált szónak tartotta”, vagyis Simonyi nem tudott róla, hogy a *gépelet* nyelvjátsági kifejezés (Simonyi 1896).

1880-ban, amikor az Arisztophánész-fordítások kötetei sajtó alatt voltak, Arany a korrektúrapéldány alapján hibajegyzéket készített, melynek egy része bekerült a 3. kötet végére, a többi pedig kéziratban maradt. Azonban még a megjelent munkában is javít. Az I. kötetben, *A darázsok* 98–99. sorához („*Demos, szeretlek!*”) más megoldás jut eszébe: „Lehetett volna így fordítani: »*Népem, szeretlek!*« »*Gépem*^x», szeretlek!*«* ^x) Tudniillik a szavazó gép” (Arany 1880).

Az idézett helyek alapján Arany az 1850-es évektől a csonkított szóalakot tartotta meg, a jelentésmező azonban kezdettől fogva azonos: a gép az öntudatlanság, harmóniátlanság, kiszámíthatatlan, véletlenszerű, céltalan és eredménytelen mozgás metaforája. S ha a Senki Pál alakja a hozzá nem értés, az örökös kudarc, a hamisság, a látszat, a hiábavalóság, de egyben a bolyongás, az otthontalanság, a sehová sem tartozás szimbólumaként került be a köztudatba s vált a komikum forrásává a legkülönbébb szövegtípusokban és közegekben, Arany kétsorosában a *gép*-metafora és a *Senki Pál*-motívum egymásra leképződve, egymást felerősítve kap önironikus felhangot.

A motivikus körkép irányait, kiterjedését tekintve hasztalan a keletkezéstörténeti kutatás azon szokásos törekvése, hogy egyetlen szöveget vagy szövegcsoporthoz mutasson fel Arany kétsorosának forrásaként. Másrészt – filológiai bizonyítékok híján – ha Arany kivételes emlékezőtehetségének legendájára akarjuk magunkat rábízni, akkor legfeljebb az olvasói-értelmezői belátás vagy a fizikai korlátok szabhatnak határt a szövegtársításoknak. A keresgélés mégsem volt felesleges munka: a kései előfordulási adatok arra ösztönöznek, hogy közelebbi ihletésre is gyanakodjunk, különösen akkor, ha – mint alább bizonyítjuk – az Arany-életműben nagy számmal fordulnak elő közvetlen szövegművekből születő művek. Az jellemzi ugyanis ezt a fajta alkotásmódot, hogy az olvasmányt viszonylag gyorsan követi egy-egy vers. Nem zárható ki tehát (de nem is ellenőrizhető), hogy valóban a régi ponyvák emléke jelenik meg a kétsorosban, ahogyan Scheiber Sándor feltételezi. Arany költői alkatát, egész pályájának ihletanyagát tekintve hihetőbb azonban, hogy egyszeri, azonnali olvasmányélmény és az általa felélesztett szóbeli vagy írásos emlékek együttes működésére kell gondolnunk. A párhuzamok sokasága ugyanakkor arra is rávilágít, hogy az Arany-művek különböző jelentésszinteken, de minden esetben

szövegek hálózatába épülnek be, vagy fordítva: egymástól idegen szövegek között teremtenek sokrétű poétikai és szemantikai kapcsolatot. A *Mi vagyok én* című kétsoros révén így 18. századi ponyvakiadások, Czuczor Gergely szövege, Erdélyi János közmondásgyűjteménye, Kriza János Vadrózsáinak dala, Bérczy Károly novellája, Szász Károly Shakespeare-fordítása, Jókai regénye, a *Magyar Nyelvőr* népmeseközlése, Simonyi Zsigmond *Antibarbarusa*, az Arisztophanész-fordítás és a korábbi Arany-elégiák találkoznak egymással. Arany alkotásmódjának, sőt poétikájának ezt az alaptulajdosságát megerősíti Szörényi László nagytanulmánya, aki impozáns szöveghálót rajzol 1970-ben a *Visszatekintés* című vers köré (Szörényi 1970; Szörényi 1972). Nem válogatható szét természetesen, hogy a szerzői *szándék* mely kapcsolódásokra terjed ki és melyek létesülnek olvasói szándék vagy tájékozottság alapján. A szerzői *igény* azonban minden esetben jól érzékelhető, hogy egy-egy mű motivikus, nyelvi, verstani, műfaji, szerkezeti, beszédmódbeli szinteken különféle – olykor akár tudományos, polemikus, értekező jellegű – szövegekkel lépjen interakcióba, és itt az utóbbira helyeződik a hangsúly: nem egyszerű, egyirányú hatásmechanizmusról vagy átvételekről van szó, hanem *jelentésszerű szövegdinamikáról*. A továbbiakban az ilyen jellegű kapcsolódások néhány típusát tekintjük át¹.

Arany tévedései

A jelen tanulmánynak nem célja, hogy hiteltelenítse az Arany kivételes emlékezőtehetségéről szóló állításokat. Nem is vállalható a feladat, hiszen az Arany László által útjára indított legenda ma már csak sajátos módszerekkel, talán a kognitív pszichológiai emlékezetkutatás történeti alkalmazásával lenne vizsgálható és igazolható. Rövid kitérőként és a téma pillanatnyi lezárásaként azonban hadd álljon itt néhány olyan széljegyzet, amely az emlékezőképesség *természetes* működésére vallanak Aranyról. Az alábbi példák a retrospektív memória tévesztéseinek, a szórakozottságnak, az emlékek elhalványulásának és az adatok összeolvadásának eseteit mutatják (Shacter 1988; Baddeley 2005).

(Antigóné)

Ismeretes, hogy a nagykőrösi gimnáziumban Arany esztétikát is tanított, s mielőtt kidolgozta volna saját jegyzetét, többek között Purgstaller József szépirodalmi tankönyvét használta (Purgstaller 1852). A kötet ma is megvan a nagyszalontai Arany János Múzeumban. A grafittal, piros, kék ceruzával és fekete tintával

¹ Az elemzés során helyenként használjuk ugyan Gérard Genette transztextualitás-elméletének terminusait, de a klasszikus retorika néhány fogalmával nehezen lenne egyeztethető a rendszer következetes alkalmazása.

készült bejegyzések többszöri olvasásra utalnak, egy-egy esztétikai fogalom magyarázatánál pedig a margón irodalmi példát tüntetett fel Arany. A tankönyv 14. oldalán a *szenves* fogalmának meghatározása áll: „A szenves a szellemi nagyszerűvel rokon, minthogy abban a lelki erő nagy mértékben nyilatkozik.” A szövegrészről Aranynek Szophoklész-sorok jutnak eszébe:

„Kreon (Electrab[an]) kétségbeesve mondja + / Elő szolgálk, vigyetek el engem láb alól / a ki [betoldva: már] semmi egyéb nem vagyok, mint sem[mi]”.

A cím téves, nem az *Elektráról*, hanem az *Antigoné* zárójelenetéről van szó (az 1321. sor s a következők). Trencsényi-Waldapfel Imre fordításában: „Fogjatok gyorsan, szolgálk, s vigyetek, / Ki semmibb lettem a semminél”; Mészöly Dezső fordításában: „Ide, szolgálim! / Jaj, fogjatok – és vigyetek gyorsan! Hordjátok el azt, / ki a semminél semmibb!” Az *Antigoné*nak 1847-ben a Kisfaludy Társaság Hellen Könyvtár sorozatában jelent meg magyar fordítása, és Szűcs Dániel átültetésében a jelzett sorok itt így hangzanak: „Föl szolgálk! szolgálk föl tehát, / Vezessetek gyorsan, tüstént vezessetek! / Mert nem vagyok több már a semminél.” (Szophoklész 1847).

Arany láthatóan nem innen idéz, hanem valószínűleg görögből fordít, és az „agate m’ ekpodôn” („vigyetek engem láb alól”) szerkezetet szó szerint adja vissza. A fordítás folyamatára utal a javítás, betoldás is a kézírásban. A szöveghely érdekessége, hogy az eredeti görög szerkezetekre Arany pontosan emlékszik, miközben a címet eltéveszti.

(Kölcsey)

A második példa szövegösszeolvadásról szól. A *Magyar Nyelvőr* 1875-ös évfolyamában jelent meg Simonyi Zsigmond szóösszetételekről szóló tanulmányának II. és III. fejezete (Simonyi 1875). A 152. oldalon Aranytól idézi a „borág” szót, s Arany a cikket olvasva széljegyzetben a következő megjegyzést fűzi hozzá: „Ezt Kölcseynél láttam először.” (Voinovich 1917.)

A kifejezés valójában Kazinczytól, a *Sonett’ Múzája* c. versből származik, s őt idézve kerül be a *Mondolatba* is: „Borága: szőlővessző” (KazLev XVI; KazLev XVII; *Mondolat* 1813; Büky 1985–1986). Az új szó hamar elterjedt, Vörösmarty többször használja, de megtalálható Tompa, Petőfi (*Félre mostan...* 1845), Czuczor Gergely, Jókai műveiben, sőt Aranynál is, *Az új görög dalnok* című Byron-fordítás 9. versszakában, 1859-ben: „Vért néked ontson a borág”. Ezt idézi tőle Simonyi.

Arany tehát – önmagát is beleértve – bárkinél találkozhatott a kifejezéssel, csak éppen Kölcseynél nem, akinek egyetlen művében sem fordul elő. A tévedés oka két szöveg hasonlósága lehetett. A *Sonett’ Múzájának* megfelelő sorai:

Borág köríti mostan homlokom;
Ott, hol Tokaj nyújt nektárt Istenének,
Víg szárnyakon kél a nem hallott ének.

A szonett első változatában a *borág* kifejezés helyett *szőlő* állt, Kazinczy 1811-ben cserélte le az újonnan alkotott kifejezéssel. A vers így jelent meg 1823-ban a *Hébe* című zsebkönyv 28. oldalán (Gergye 1998). Ugyanebben az évben keletkezett Kölcsey két verse: a *Ki búban ül...* és a *Hymnus, a' Magyar nép' zivataros századaiból*. Kölcsey mindkét költeményében – talán éppen Kazinczy ellenében – a szőlővessző összetételt alkalmazza, s a következő évben, a *Vigasztalás* című versében is a *szőlőág* szó található. A *Hymnus* két verssorának és Kazinczy idézett helyének motivikus rokonsága viszont szembeötlő:

Értünk Kunság' mezejin
Ért kalászt lengettél,
Tokaj' szőlővesszejin
Nektárt csepegtettél. (Kölcsey 2001)

Arany emlékezetében a két szöveghely keveredhetett össze, bár gondolni kell arra is, hogy a Nyelvőrbeli széljegyzetek csak Voinovich átiratában maradtak fenn, s esetleg az ő olvasata vagy átirata volt téves.

2. Játék, versengés (aemulatio), emlékállítás – Arany János és Petőfi²

Arany 1850 előtti kisebb költészete Petőfi vonzáskörében jött létre. Első, saját nevén megjelent kisebb verse, a *Válasz Petőfinek* 1847. február 11-én keletkezett, s az *Életképek*ben közölte május 8-án. Vitája is támadt belőle Vahot Imrével, hiszen ez év márciusában szerződött a *Pesti Divatlap* kizárólagos munkatársaként. Összesen hat költeménye jelent itt meg: a *Varró leányok* (*Lakodalom jó* címmel), a *méh románc*a (*A méh boszúja* címmel), az *Aranyaimhoz*, a *szegény jobbágy*, a *Szőke Panni* és a *rab gólya*, az elbeszélő költemények közül a *Rózsa és Ibolya*, és a *Szent László füve*.

Időközben Petőfi a leveleiben és kétszeri szalontai látogatása során (1847. június 1–10. és november eleje, Júliával együtt) arra ösztönzi Aranyt, ne újítsa meg a szerződését Vahottal, hanem lépjen át az *Életképek*be Jókaihoz, s legfeljebb még a győri *Hazánk* című lapba adjon verset. Ő szervezi meg 1848-ban azt is, hogy Arany – legalább név szerint – a *Nép barátja* szerkesztőjévé váljon. Arany

² A fejezetet csak főbb gondolatmenetében és a szükséges mértékben építem be a tanulmányba. Arany és Petőfi költészetének szövegkapcsolatairól részletesen és bőséges példatárral ld.: Hász-Fehér 2010.

a szerződéscsere során Petőfivel azonos publikációs térbe kerül, s gyakran szerepelnek az *Életképek*ben egymást váltva, vagy egymás mellett a verseik. Példaképpen álljanak itt az 1848-as év első számai: Petőfitől az 1. számban jön a *Kard és láncz*; a 2. számban, január 9-én Aranytól a *Cz... sírja*, Petőfitől a *Bolond Istók* első része; a 3. számban, január 16-án Petőfitől a *Bolond Istók* II. része; a 4. számban, január 23-án Aranytól *Mutatvány a Toldi estéjéből*, a II. énekből; az 5. számban, január 30-án Petőfitől *A pusztá, télen*; a 9. számban, február 27-én Aranytól a *Télben* című vers; március 12-én, a 11. számban Aranytól *Az Alföld népéhez*; március 19-én Petőfitől a *Beaurepaire*, Aranytól pedig közvetlenül utána *A tudós macskája*; április 23-án, a 18. számban Petőfitől *A feleségem és kardom*, Aranytól a Petőfi-vers után a *Magyar nemzetőr dala*.

Ez a tény és a Petőfi-levelekben megfogalmazódó baráti, tréfás, játékos biztatások önmagukban is ösztönző tényezőként hatnak Aranyra, akinél ez idő tájt is fellép egyfajta alkotói, útkereső válság. Petőfi legalábbis erre reagál, amikor tréfásan válaszol Arany soraira: „Mi a mennydörgő mennykő jutott eszedbe, azt mondanod, hogy Toldi estéje utósó munkád? öcsém, a te fejedben még igen sok van, és ha magad szép szerével mind azt ki nem bocsátod, majd kiverem én, ne félj, akár bunkós bottal akár kalapáccsal, a mit választasz” (1848. ápr. 18.).

A közös mediális tér mellett ugyancsak alkotásra indító tényezőnek számítanak Petőfi témái, műfajai és poétikai eszközei: Arany több versében Petőfi-szövegek párdarabjait alkotja meg s így különös, többszörös referenciájú művek jönnek létre: az első szintű referencia szöveg és szöveg, a második szintű kapcsolat pedig a két szöveg és a mögötte lévő közvetlen élmény, közös alkotás, játékos versengés léthelyzete között valósul meg. A *golya* című önmetaforikus verset például Petőfi Nagyszalontán írta, 1847. június 1-je és 10-e között, amikor Aranyéknál tartózkodott. Arany versét, *A rab golyát* néhány hónappal később, 1847. október 12-én hozta a *Pesti Divatlap*. Petőfi 1847. decemberében írja a *Czakó temetésén* című versét, Arany költeménye, a *Cz[akó] sírja* pedig az *Életképek* 1848/2. számában, január 9-én jelenik meg. A mű Petőfi gondolatának kiemelése és kifejtése a gyűlölség és részvét ellentétéről. Petőfi dalban békíti össze az ellentétet, Arany ironikus művet ír ugyanerre a témára³.

A szabadságharc után ezt az élő, közvetlen, dialogikus alkotói kapcsolatot az emlékállítás, megemlékezés, megidézés gesztusai váltják fel. Arany 1856-os *Kisebb költeményeinek* egyik legerőteljesebb narratív vonulatát alkotja az eltűnt Petőfihez fűződő barátság története, de a későbbi évtizedekben is számos költeményében jelenik meg expliciten vagy látenszen Petőfi alakja és költészete. Még az Őszikék ciklusának egyik rétege is Petőfi *Felhők*-sorozatához kapcsolódik (Hász-Fehér 2009).

3 Szilágyi István elégiának mondja, Arany pedig Juvenál-szatírának (Szilágyi 1848; Arany 1848).

Az idézet és az intarzia szerepe

Az Arany-költészet legsokrétűbb kapcsolathálója Petőfi lírájához kötődik, a szövegkapcsolásos technikát azonban nem a Petőfivel való alkotói közösség során fedezte fel Arany: a *Toldi* megírása során kezdte működtetni, s az epikai műfajokra vonatkozóan ebből alkotta meg később az epikai hitel elméletét. Elméleti vonatkozású megjegyzései, önjellemzése e téren a tárgyiasításról és a már meglévőnek az újraalkotásáról – vagy fordítva – saját szövegének a már meglévőre való leképzéséről szólnak. A „már meglévőt” – különösen az elbeszélő költészet esetében – egyfajta közös tudásként, mentális tartalomként definiálja:

„Nem tudom, benn van-e az aesthetica szótárában e terminus: 'eposzi hitel', de én annyira érzem ennek hatalmát, hogy történeti, vagy mondai alap nélkül nem vagyok képes alakítani; talán nincs inventiom, phantasiám: elég az hozzá, hogy nekem, ha építeni akarok, téglá kell és mészs...” (Arany 1854)

– írja Gyulai Pálnak 1854 elején, majd 1855-ben megismétli:

„Legfőbb akadály, mi e tekintetben rám sulyosul, az, hogy a Toldi monda a más két darabban már szinte ki van merítve – én pedig az eposzt mondára, a nép tudalmában is élő mondára szeretem alapítani, a légből kapott eposzok iránt ellenszenvvel viseltetem, hiányozván azokból az, mit én eposzi hitelnek nevezek.” (Arany 1855)

Egy későbbi, befejezetlen és publikálatlan bírálatában így folytatja a gondolatmenetet:

„A monda évszázadok során históriai meggyőződésé, nemzeti hitté változott: innen az eposz roppant hatása...”; „megkülönböztetem az eposzi hitelt, mely nem törődik azzal, megtörtént-e a dolog, de igen, hogy él-e az a nemzet a nép tudalmában, emlékei- s hitében...” (Arany 1968)

Az eposzi hitel elméletének értelmezése hosszú pályát futott be az Arany-recepcióban. Legutóbb S. Varga Pál nagyszabású monográfiájában fenomenológiai alapokról, a „kollektív megelőzöttség” és a „hagyományközösségi paradigma” fogalmi rendszerén belül, a 18–19. század magyar irodalmi programjainak kontextusában, elsősorban a szóbeliség közegehez kapcsolja Arany fejtegetéseit. A hagyományközösségi paradigma kánonjának tárgyalásakor elemzi ugyan az ún. „félontudatlan”, naiv, szekundér irodalmi hagyomány szerepét a folytonosság megőrzésében, ám úgy látja, Arany gondolkodásában „a legjobb eredmény mégiscsak a népköltészeti kiindulástól várható” (S. Varga 2005).

Az alkotáslélektani és esztétikatörténeti aspektusokat érvényesítő Dávidházi Péter ezzel szemben monográfiájának fejezetcímében („Mint pap a textust...”) is kiemeli Arany ez irányú fejtegetéseinek másik fontos elemét: a hagyomány szövegszerűségét, vagyis azt a tényt, hogy a mondavilág többnyire már csak

írási formában férhető hozzá (Dávidházi 1992). A Gyulai Pálnak szóló 1854-es levélben ugyanis Arany nem csak *mondai* alapról beszél, hanem *textusról* is, melyet készülő művében mottóként illeszthet a fejezetek fölé:

„Ezért pihen olly hosszasan Toldi II; Illosvai magamra hagyott, s én egyik légvárat a másik fölé rakom, de egyikkel sem vagyok megelégedve, mert nem bigyeszthetek mottót a szakaszok fölébe, mint pap a textust, mintha mondanám: »higyetek, ne nekem, hanem az írásnak; mert meg van írva anno ez s ez, hogy »bika rugaszkodik etc.«”

Hasonlatról lévén szó, Arany szavai természetesen nem értelmezhetők szó szerint, s Dávidházi Péter fel is hívja rá a figyelmet, hogy a levélrészben emlegetett metafora „ellenáll az egysíkú értelmezésnek”: lélektani indítékok, erkölcsi megfontolás, esztétikai meggyőződés és világnézeti elkötelezettség egyaránt látható mögötte. Illosvai műve azonban nemcsak metaforikus értelemben vett textusként, hanem *írott szövegszerűségében* is érdekelte Aranyt. Intarziák találhatók belőle az egész *Toldiban*, többek között az előhang 2. versszakának végén: „És, kit a csizmáján viselt sarkantyúját”; az 1. ének, 3. vsz., utolsó sorában: „Ütve, általútnál’ egy csekélyebb halomba”; a 3. ének, 1. vsz., 4. sorában: „Vitéz ő szolgálí rudat hánynak vala” stb.

Ha Arany csak a szóbeli hagyományt tartotta volna szem előtt, arra elegendő lett volna a mottó vagy a lábjegyzetes hivatkozás, esetleg előszó a műhöz. A beidézés technikájának poétikai szerepe van. Megnyitja a szövegteret a XVI. századi mű és szerzője felé, átemeli őket a saját munkájába, olykor hagyja Illosvait „szóhoz jutni”, máskor pedig éppen a közös alkotást, „együttmondást” hangsúlyozza, mint például a 4. ének, 2. vsz., 5–6. sorában: „Bujdosik az ,éren’, bujdosik a ,nádón’, / Nincs, hová lehajtsa fejét a világon”. Az első sort itt felváltva adja a modern szerző és a régi énekes. Így módon a narrátor részese lesz a Tinódi idejében még elérhető *szóbeli kultúrájának*, másfelől azonban egy 16. század óta folyamatosan létező *írási szöveghagyománynak* is, melybe beletartoznak mindazok, akik Illosvaiból merítve foglalkoztak a témával (Dugonics András, Vörösmarty Mihály, Czuczor Gergely stb.).

Arany szövegében ugyanis nem csak Illosvai van jelen, hanem Vörösmarty műve is felsejlik, többek között a cseh bajnokkal vívott viadal egy mozzanatában. Illosvainál például nem kap erősebb hangsúlyt, hogy Toldi milyen módon szabadul meg a harc előtt az egyik csónaktól: „Ottan ő csolnokját vízen elbocsátá; / Az cseh vitéz kérdi: mi légyen annak oka?” Vörösmarty *Toldijában* (1829) módosul a kép, Toldi úgy belerúg a csónakba, hogy az visszarepül a révbe: „Parton kiköt a cseh; de rúgja legott / Víz mélyibe Toldi a lebke hajót; / S habháton a sajka megy úrtalanúl, / Míg vissza erővel a révbe nyomúl”. A jelenet, bár jegyzetben azt írja alá, hogy szájhagyományból ered, ugyanígy szerepel Aranynál: „Ott Miklós,

mihelyest partot ért a lába, / Csónakát berúgta a széles Dunába: / Mintha korcsolyázna, futott az a habon, / Partba vágta orrát a pesti oldalon.”

Mindez azonban csak a szövegszerű idézeteket érinti. Szörényi László ír arról, hogy allúziós rétegeiben és műfaji (architextuális) szinten hány féle kapcsolódási iránya létezik még a Toldinak: a lovageposzok struktúrája éppúgy felismerhető benne, mint a vergiliusi eposz cselekményszerkezete, s homéroszi utalásokat éppúgy felfedez itt az olvasó, mint a *Zalán futásából* átemelt megoldásokat (Szörényi 1989).

Ugyanez a technika látható korai elbeszélő kiskölteményében, a *Szőke Panniban*. Miközben a műfaji modellt Erdélyi János népdalgyűjteményéből veszi, motivikusan Czuczor Gergely *Egy falusi kisleány Pesten* című költeményéhez kapcsolódik, melyről ekkortájt írja Szilágyi Istvánnak, hogy a négy éves Juliska szavalgatja fejből (Arany 1845).

A Petőfihez fűződő újdonságot az jelenti, hogy Arany az epikában kidolgozott alkotói módszert a líra műnemében is alkalmazni kezdi.

3. Az eredetiség kérdése – A Kisebb Költemények fogadtatása

Az 1856-os *Kisebb Költemények* fogadtatása részleges volt. A gyűjtemény három neves bírálója, Erdélyi János, Greguss Ágost és Salamon Ferenc egyhangúan az epikus Aranyt méltányolta, reflexivitását, tárgyiasságát, epikus alkatát emelték ki (Erdélyi 1856; Greguss 1856; Salamon 1856; Milbacher 2002). A líra és az „alanyiság” fogalmát különválasztják egymástól, ennek köszönhetően Erdélyi János például azt is tagadja, hogy a líra egyáltalán jelen lenne Aranynál:

„[...] Arany, még kisebb költeményeiben sem tulajdonképpen lantos költő, hanem folyvást elbeszélő, olykor elmélkedő, mindig meggondoló. Valóban nem tudnám kimutatni, ha írt-e Arany szoros értelemben vehető lantos verset, melyre oly könnyedén szállna reá a zenei elem, mint Petőfi és a mindkettőjükénél pongyolábban szerkesztő Tompa dalaira. Ez a könnyed könnyűség nincs meg Aranyban.” (Erdélyi 1986, 494.)

A három kritikus egybehangzóan, bár ellentmondásosan nyilatkozik Arany népiességének és az irodalmi hagyományhoz való viszonyának kérdésében is. Erdélyi János pontosan észleli, hogy Arany művészete irodalmi tanulmányokra épül, hogy munkássága költői hagyományok folytatója és kiteljesítője. Észrevételei igazolják a jelen tanulmány feltételezését, hogy e költészet referencialitása az irodalomban van, hogy a versek más szövegekre képződnek le, s hogy Arany ihlete is szöveghagyományból ered. Érvényesnek tekinti Erdélyi János e sajátosságot a műformák tekintetében is. Úgy látja, Arany versformái mindenütt

eredetiek, együtt képződnek a tartalommal, és mindig egy vagy több létező költői hagyományhoz kapcsolódnak, de mindig eljárásokat vesz át, nem pedig kész formákat. Annál meglepőbb, hogy gondolatmenetének végén Erdélyi irányt vált, s a „hagyomány” értelmezésekor kizárólag a népköltészetet említi, egyetlen világirodalmi vagy hazai szerzőt, vonulatot sem nevezve meg. Ily módon Arany egész költészetét a népiesség körében helyezi el:

„Ilyen nyomokat mutatott ki az ítéset Berzsenyiben Horác, Garaynál Uhland, Petőfinél Heine s Béranger után és szerint. Aranynál hasonlóan vehető ki a népi hangütés, a honi moza (ritmus). [...] És bár ez oldalról Arany is utánzó, de önnépének utánzója.” (Erdélyi 1986, 498.)

Greguss Ágost is népies költőnek, de az „öntudatos”, művelt, esztétikailag elfogadható népiesség képviselőjének tekinti Aranyt, akinél főképpen az alföldi nép szelleme észlelhető. Egyedül Salamon Ferenc tér ki rá, hogy Arany egyes verseiben világirodalmi mintákat kell keresni, a *Katalinnal* kapcsolatban például megemlíti Byron hatását. Arany és Petőfi népiességét ugyanakkor élesen megkülönbözteti egymástól. Arany költészete nyelvében, ritmusában szerinte is erőteljesen támaszkodik a népköltészeti mintákra és a népnyelvre, átvesz belőle elemeket, ritkább fordulatokat, szemléletmódot, ritmusképletet, de költői eljárásai, lírai és epikus műfajai mögött írott irodalmi mintákat, nem pedig népdalokat, népi alkotásokat kell keresni.

Egybecseng Arany kötetének fogadtatása abban is, hogy egyik bíráló sem vesz tudomást a szövegeknek a szabadságharc idejéhez és Petőfihez kötődő dimenziójáról. A reflexivitás („szemléltetés”) mint alaptulajdonság Greguss Ágost szerint erősen körülhatárolja a költői világot, mely elsősorban a baráti, családi és természeti környezetre terjed ki, és látványos visszahúzódot jelent a nyilvánosság, a közélet és a politikum szférájától. Észrevételét azonban csak néhány versre alapozza, cím szerint pedig csak a *Családi kört* említi. Erdélyi János is elhallgatja a történeti körülményekre utaló szövegeket. Gregussnál és nála így a hasonlítás alapot a reformkor költészete jelenti. Úgy látják, Arany a szónokiasság, a retorizáltság kiiktatásával különbözik Vörösmarty, Berzsenyi és a Kisfaludyak költészetétől.

Aranyt leginkább Erdélyi János szempontrendszere sértette. A bírálatra reagáló magánlevelében méltányolja ugyan az elemző olvasásra való hajlandóságot, azonban éppen az olvasás jellegében való csalódottságát fejezi ki. Erdélyitől művelt, értő és érzékeny bírálatot várt volna, ehelyett szándékos elhallgatások, tévedések sorozatát fedezi fel nála. „Kegyetlenül félre vagyok értve” – írja, utalva rá, hogy a kritikának kötelessége figyelembe venni a szerzői szándékot és akaratot a szövegekben és a kötetben egyaránt. Pontról pontra hárítja el költői alkatának,

műfaji, poétikai, verstani törekvéseinek jellemzését, végül magát a kritikai megítélést (Arany 1856).

Tiltakozik költészetének a népiesség felőli értelmezése ellen, és a világirodalmi mintákra hívja fel a figyelmet:

„Mingyárt a versformákra nézve szerencsétlenségem az, hogy némelyek, ha magyar rhythmust használnak is, jambust, trochaeust etc. keresnek, s nem találván, rám kiáltják a formátlanság vádját; mások minden versemben magyar idomokat vélnek találni, péld. Greguss csodálkozva veszi észre, hogy még jambus sorok is akadnak verseim közt [...] Katalint különösen Byron beszélyei után képeztem, az egészet inkább forma-gyakorlat végett, mint költői célból, s alkalmat rá adott az, mert olvastam valahol Byronnál, hogy e 8 syllabás forma ellen panaszkodik s benne mozogni nem tartja könnyűnek. Ha ő, a rímgazdag s egytagú szókkal bővelkedő angol nyelvben bajosnak találta a formát: én meg akarám kísérteni a rimszegény, s hosszú szavakból nehézkes magyar nyelven, miután nagyobb ily nemű költeményt, rim s mértékben kivéve, nálunk még nem is ismerem. Ennyi az egész.”

A *Katalin*ban s más jambusi lejtésű verseiben tehát a formakísérletet is látni kell és azt a mintát, amelyet a hazai költészetben meghonosítani, vagy legalább kipróbálni igyekezett. A sorokra egyébként hazai példát is hoz Vörösmarty szövegéből, ahol a cezúra a 4. szótag után esik (Hazádnak ren / dületlenül), a német és angol költészetben pedig a 4. vagy 5. szótag után helyezkedik el. Verseinek nagy része így nem *népies*, ütemhangsúlyos ritmust követ, hanem *irodalmi példákat*. A *Katalin* említett sorai nem hibásak, mert nem is középmetrum szerint tagolódnak:

S a völgyben ott // hol Vág folyam } 4 után
Örült kacajjal // elrohan – } 5 után
Dörgésöket // fel és alá, } 4 után
Mint könnyű labdát // vagdalá. } 5 után.

Az áthajlások (enjambement) tekintetében azonban éppenséggel a népköltészetre hivatkozik Arany, innen hoz példát a névelő elszakítására:

„»Menjen ki a // nagy erdőre« (Népd.) helyes rhythmust ad; csaknem helyesbbet, mintha az a is caesura után esnék. Miért? Mert így a hangsúly mindenik szakasznak épen első szótagjára esik: »Menjen ki a nagy erdőre.«”

Volt Erdélyi János bírálatának egy olyan mondata, amelyre válaszlevelében külön nem reflektál Arany, de egész további értekező munkássága azt mutatja, mélyen elgondolkodtatta a kérdés. „És bár ez oldalról Arany is utánzó, de önnépének utánzója” – írja Erdélyi János, a népköltészetet olyan saját nemzeti kulturális hagyományként értelmezve, melynek utánzója maga is ennek a kollektív eredetiségfogalomnak a részesévé válik. Aranyt két szempontból is foglalkoztathatta a mondat. Nemcsak azért, mert költészetével kapcsolatban Erdélyi elsődlegessé tette a szóbeli hagyományt és elmellőzte az írott irodalmi

kötődéseket, hanem azért is, mert egy beszűkült romantikus eredetiségfogalom nevében olyan klasszikus szövegjátékok, retorikai, poétikai eljárások legitimitását vitatta, mint az imitáció, aemulatio, allúzió, idézés stb.

Talán éppen e mondat hatására, Arany újra előveszi Zrínyi-tanulmányait. Míg 1854 táján Zrínyi munkáját még ő maga is „merő utánzatnak” tekintette, 1857 tavaszától egyre inkább a Vergiliustól, Tassótól s más szerzőktől eredő átvételek változatai, poétikai lehetőségei, elméleti vonatkozásai iránt érdeklődik. Akadémiai székfoglalójának idejére ártértékeli az „eredetiség” fogalmát, és a szövegkapcsolódásokat a legmagasabb rendű poétikai eljárások közé emeli, melybe a „reminiscentia, szeszély, talán némi verseny” immár éppúgy beletartoznak, mint Tasso „öntudatos átvételei”. Zrínyi és Tasso azt mutatja meg Arany szerint, hogy „a szépet, ha idegen is, szabad sajátunkká tenni, csakhogy szerkezetünkbe erőltetés nélkül beilljék, csakhogy széptani becsét emelje” (Arany 1859–1860). Az eredetiség Arany értelmezése szerint – mint arra Dávidházi Péter is rámutat – nem az átvételek hiányában, hanem azok eredeti alkalmazásában rejlik (Dávidházi 1992, 83).

A poétikai eszközként definiált átvétel fényében válik értelmezhetővé az epigonizmus is. Szatirikus formában Arany már a Vojtina-levelekben összegezte a dilettantizmus és az epigonizmus főbb ismérveit, 1858. július 3-án a Tompa Mihálynak írott levélben szentel bekezdést a kérdésnek, s majd az 1860-as évek elején, az *Irányok* című tanulmányában foglalja össze az utánzás és eredetiség alkotáslélektani, irodalomszociológiai és esztétikai szempontjait (Arany 1861; Arany 1862).

A három szövegben ugyanazon ismérvek vonatkoznak az epigonizmusra: egyetlen követett minta („petőfieskedés”); azonosulás, a különbségek helyett a hasonlóság hangsúlyozása (imitáció helyett másolatkészítés); önisméltés; az utánzók csoportjába való beolvadás („egyik szakasztott olyan, mint a másik”); a tanítványi szerep, a tanulás fázisának és az önálló poétikai eszköztár kialakításának elutasítása („mindazon utánzati phasison” át nem vergődnek, melyek révén tanítványból önálló utat járó mesterré válnak). Az epigonizmust és az imitációt tehát az esztétikai érték, az alkotói tudatosság, az önismeret, valamint a különbség és önállóság foka választja el egymástól. A gondolatmenet egyébként szorosan követi Quintilianus X. könyvének második, *Az utánzás* című fejezetét és Horatius Pisókhöz írt episztoláját (Quintilianus 1921; Horatius 1961; Homscheid 2007).

A rejtőzködő imitáció

A szövegköziségnek Arany olykor a rejtett, disszimulatív változtatást alkalmazta (Kiss Farkas 2009–2012; Pigman 1980). Tanulságos e tekintetben, amit a *Rozgonyiné*

kapcsán a balladaműfaj mintájáról ír Pákh Albertnek 1853. február 6-án (AJÖM XVI, 168–170):

Azt azonban nehezen hinnéd, hogy ez egyszerű népies jószág épen a külföld tanulmányozásának eredménye, s előképe ama scot balladákban van meg, a melyek ezerszerte inkább balladák, mint azon ach-os és oh-os história, mit azokból később a németek gyártottak. Ha ez utóbbit veszem mintául, a tudós A. B. C.-nek bizonyosan semmi panasza nincs, kivált ha meg van benne a lovagvár, a szőkehajú kékszemű hölgy, a holdvilág etc. épen mint a Bajza korában. De én vandali módon jártam el az utánzásban: nem csak az Arthus király, Sir Patrick etc. neveket változtattam meg, nem csak a szépen sántító trocheusokat cseréltem fel a kevésbbé művészi népdalformával, nem csak a mese helyen egészen újat költöttem: de ezenfelül a scot élet helyén magyar életet mertem vázolni; utánozva egyedül a ballada menetelét, ezt is csupán azért, mert népdalaink s egy-két igazán a néptől eredt balladáink folyamával bámulatosan megegyez; de persze a költeményből semmi ilyes ki nem látszik, semmi, de semmi studium belőle ki nem rí, épen olly kevésbé, mint Toldiból a Frithiof-rege, vagy a Nibelungen, vagy (ne vess nem bánom) ... Homér!

Az eredeti szöveg, mire a felsorolt transzformációkon átesik, lényegében már a Genette-i értelemben vett archetípus kategóriájába kerül, az új költemény pedig a magyar költészetbe szervesen beolvasztott műformává válik. Maga a kulturális minta is újdonságnak számít. A német szentimentális költészet hatásának háttérbe szorításáról és az angol irodalmi tájékozódásról már az 1820-as években viták zajlottak, majd az 1840-es évek második felében, a *Magyar Szépirodalmi Szemle* elméleti írásaiban újra előtérbe került a kérdés (Korompay H. 1998). A helyszín és a szereplők magyarítása, a ritmus lecserélése, a cselekmény újraalkotása után végül egyedül a ballada szerkezete, vagy inkább cselekményvezetése maradt az utánzás tárgya, s az is a magyar népköltéssel való hasonlóság okán.

Hasonló önállósággal ülteti át Arany – csak néhány példát említve – a byroni beszédmódot a *Bolond Istókban* és a képi ábrázolás lehetőségeit a *Katalinban*; a horatiusi episztola műfaját a Vojtina-darabokban, a népköltészeti mintát *A varró leányokban* és a *Szőke Panniban*.

A szöveggösiség mint rejtjelezés

A szándékolt szövegkapcsolat csak a felfedezése révén tud jelentést létrehozni. A Bulcsú Károly költeményeiről írt bírálatában Arany külön bekezdésben emlékezik az 1850-es évek tiltott, rejtett beszédmódjára, mely esztétikai szempontból mégsem volt terméketlen, hiszen a „lepel némileg szebbé tette a gondolatot” (AJÖM XI, 107). A „hangfogóba” szorított kifejezés szükséges, természetes eszközöként kerül itt szóba az allegorikus és az utalásos technika, melyet Arany is gyakran alkalmazott a történeti kontextus elhallgatásos elmondására.

Motivikus szinten beemelt szöveg például a „testhalom” kifejezés a *Tájkép* című 1853-as versben. A kifejezés önidézés, előfordul 1848-ban Az *Alföld népéhez* című költeményében, melynek pusztá újraközlése az 1856-os *Kisebb Költeményekben* áthallásos értelmet nyer. Megtalálható ugyanakkor a motívum Kisfaludy Károlynál Az *élet korai* és a *Mohács* című darabokban. Ha Az *Alföld népéhez* esetében egy viszonylag gyakori népi elnevezésre gyanakodhatunk is, a *Tájkép*ben hasonló módon találkozunk az összetétellel, mint Kisfaludynál: a pásztor nem tudja, hogy a nyáját egykori csatatéren legelteti. A két Kisfaludy-művet Toldy Ferenc is közli 1828-as költészeti kézikönyvében, a *Handbuch*ban, s e szöveggyűjteményt Arany 1851-ben kölcsönözte a nagykőrösi gimnázium könyvtárából (Toldy 1828; AJÖM XIII).

Nincs is más hegyetek, mint sok oly testhalom,
Melyben egy egész had eltemetve vagyon

Arany János: Az *Alföld népéhez*, 1848

Ugaron a bojtár legelteti nyáját,
S dombtetőn ríkatja gyenge furulyáját,
Maga pedig hozzá keservesen mormol:
Nem tudja, mi leli odafent az ormon.

Nem tudja, hogy a hely, hová lábát teszi,
Hány derék vitéznek csontjait fedezi;
Nem tudja, hogy emlék minden legkisebb hely:
Hogy a Haza teste mindenütt egy sebhely...

Nyugodj, vén dalia! becsülettel nyugszol. –
Én pedig kijártam, és én ültem sokszor
A kis domb süvegjén, ott az ér-oldalon,
Melynek neve ma is, mint régen, *Testhalom*.

Arany János: *Tájkép*, 1853

Nem csügged, s honvéd tisztét teljesíti
Míg győz, vagy testhalmok közt sírt talál

Kisfaludy Károly: Az *élet korai*

Hősvértől pirosult gyásztér, sóhajtvá köszöntlek,
Nemzeti nagylétünk nagy temetője, Mohács!
Hollószárnyaival lebegett a zordon Enyészet,
S pusztító erejét rád viharozta dühe [...]

Ámde hol olyan erős, kit meg nem dönt sok ezer kar?
Testhalmok közepett küzd, noha élte szakad.
[...]

Hantra dül a' pásztor, s füttyörészve legelteti nyáját,
 És nem tudja kinek hős pora nyugszik alatt;
 Titkon még is eped, szomorú dalt zengedez ajka:
 A hősárnyékok csendesen íhletik őt.

Kisfaludy Károly: *Mohács*

Kisfaludy Károly *Mohács* című verséből a „hollószárny” kifejezés is átkerül *A lejtőn* című költemény (1857) első, 1852-es változatába, a *Halottak ünnepébe*. Az első strófa mindkét esetben csaknem azonos: „Kél az este – hollószárnya / Megrezzenti ablakom...” (AJÖM I. 507). A Kisfaludy-motívumok megidézése kitágítja Arany verseinek jelentéstartományát, és a nagy nemzeti veszteségeket évszázadokon át szimbolizáló Mohács-témakörhöz köti őket.

Az Arany-versek a *Handbuch* más szövegeiből is tartalmazznak néhány képet, kifejezést. A *Letésem a lantot* utolsó versszakának sora: „Egy perccig éli túl virága” Kölcsény *Vanitatum Vanitasával* rokon:

„Vársz hírt, s halhatatlanságot?
 Illat az, melly tölt virágot,
 És a rózsát, ha elhull,
 Még egy percczel éli túl” (Toldy 1828, II. 186–188, kiem. H.F.K.)

Kisfaludy Károly *Honvágy* című versének egyik képe: „Szakaszt is néha kellemes virágot: / Csak félig érez minden boldogságot” (Toldy 1828, II. 208–209) – az 1852-es *Visszatekintés* gondolatvilágával és egyik képével rokon: „Félve nyúltam egyszer-máskor / Egy rózsát szakasztani: / Késő volt – a rázkodáskor / Mind lehulltak szirmai”.

Az elégius költészet további szövegösszevetéseit mellőzve végül *A nagyidai cigányok* egyik rokonszövegéről kell szót ejteni.

A nagyidai cigányok körüli vita másfél évszázada zajlik: a szabadságharc torz, allegorikus képéről, vagy áthallásoktól mentes műről van-e szó. Az értelmezési hagyomány irányait és tanácsalanságát jól jelzi Szilágyi Márton kérdéssorozata 1995-ös tanulmányának végén (Szilágyi 1995–1996). A szabadságharc történetének nem ez az egyetlen humoros vagy satirikus megjelenítése Arannál, noha a többi szövegét nem közli. A *Furkó Tamás* című 1850-es darabot csak 1867-ben, az *Összes Költeményeiben* teszi közzé, s ugyanitt publikálja az *Egynémely nagyocska emberre* című versét. Emellett 1850-ben keletkezik a *Bolond Istók* első, byroni elbeszélőmódot követő éneke. A humor természetére vonatkozó anekdotát Arany először a Petőfinek 1847. szept. 7-én írott levelében foglalja össze:

„Ad vocem sáska. Az a számár Jókay mind untalan vitzelt rá. Szerintem ilyes élczekben nem lehet komikum. Humor talán lehetne, de ne a más, ne a szegény osztály rovására. Ha a humorizáló maga is a sáskák csapása alatt állna, akkor illenék szájába a keserű humor, mint azon szőlős gazdáéba, ki látván hogy szőlőjét a jég ugyancsak veri, felkapott egy dorongot s neki esett ütni vét[ni] a fürtöket; mondván: »Nocsak uram isten! rajta! a mit

elkövethetünk rajta ketten! lám én is segíték!» Ez aztán humor, de tenger parton állani, s a vészszel küzdőkre elménczkedni ez olly valami, mire méltán rá illik a guny: »Országomat egy vitzért!» (AJÖM XV. 141.)

Másodszor Greguss Ágost 1849-es esztétikájában, a *Szépészet alapvonalaiban* olvasható a történet. Arany széljegyzetként, ceruzával írja oda a humorról szóló fejezet alá: „A *humort* ez anekdota legtökélyesebben kifejezi: Valakinek szőlőjét a jégeső vervén, felkap egy dorongot s elkezd azzal leverni a fürtöket, mondván: »No csak uram isten! A mit eltehetünk rajta *ketten!*«” (Greguss 1849)

Harmadszor a *Bolond Istók* II. énekében: „A szőlős gazda is, az egyszeri, / Magánkivül s örjöngve kacagott fel, / Látván, hogy szőlőjét a jég veri, / Dorongot ő is hirtelen kapott fel, / Paskolni kezdé, hullván könnyei: / ’No hát, no!, így kiált, én uram isten! / Csak rajta! hadd lám: mire meggyünk ketten!’” (II. ének, 7. vsz., 2–8. AJÖM III. 168.)

Greguss Ágost esztétikájában a humor vegyes kategóriaként tárgyalatik. A „nevetségés” egyik alfajaként egyszerre mondja szubjektívnek és tárgyiasnak, hangsúlyozza az érzelmi és reflexív elemek vegyülését benne. A vegyülés a megbékélés állapotához vezet, mely által a rút széppé, a nyomasztó tárgy költőivé transzformálódik:

„Az elmés, ki magát sem kiméli vágásaival, gyöngédsége által humorossá válik: az értelmén kívül a kedélynek is eleget tesz. A humorban ennél fogva, mint két alsóbb nem felsőbb egységében, az érzelmesség (mint az önmaga feletti sajnálkozás kifejezője) és értelmesség, az emelés és alázás, az építés és rontás, a becsülés és megvetés, a nevetés és sirás, a végtelenítés és megsemmisítés feloszlott ellentéteivel találkozunk. [...]” (Greguss 1849, 32–33.)

A 14. oldalon, ahol Arany széljegyzete is olvasható, Greguss lábjegyzetben említi: „Igen jeles humoros költemény – talán az egyetlen a magyar szépirodalomban – Garay Jánostul »a nagyidai vajda«,”. Nem tudni, hogy Arany mikor olvasta Greguss 1849-es kiadású munkáját. A *Széptani jegyzetekben* szövegszerűen is felismerhető a kötet hatása, azonban elképzelhető, hogy korábban, a megjelenés idején, vagy Tisza Domokos tanítása során már forgatta. Filológiaiilag nem bizonyítható, azonban nincs kizárva, hogy *A nagyidai cigányok* ötletét éppen innen nyerte, annak ellenére, hogy Voinovich Géza a kritikai kiadás III. kötetének jegyzetanyagában (AJÖM III. 331–336) és Szilágyi Márton idézett tanulmányában (Szilágyi 1995–1996) számos lehetséges forrást, párhuzamot sorol fel. Az a tény, hogy Arany az 1850-es évek elején többször forgatta Budai Ferenc *Polgári lexiconát*, s innen merítette a *Perényi* című töredék és a hasonló tárgyú színdarab történetét (AJÖM VI. 230; Budai 1866), nem zárja ki, hogy Garay János művéhez is hozzákapcsolta a *Nagyidai cigányokat*. A mű főhősének neve – Csóri Ferenc – gyaníthatóvá teszi e kötődést, hiszen Garay hőségének neve is Csóri Ferke (Garay 1843).

Az ihlet- és ötletforrások sokrétősége

Aranyt nemcsak a nagy világirodalmi és hazai költészet ösztönözte, hanem megjelenési helyétől, értékétől függetlenül szinte minden olvasmány betölthette ezt a szerepet. A *Vágtat a ló* cím Lévay József egyik költeményében fordul elő például 1850-ben, s erről ír is Arany az év május 27-én (AJÖM XV. 276–278). Van egy időben közelebbi szöveg is az 1852-es Arany-költeményhez. Tisza Domokos 1852. június 13-án küldi meg neki az *Én és a Pegaz* című versét bírálatra (AJÖM XVI. 60), Arany műve pedig egy hétre rá, június 20-án jelent meg a *Budapesti Visszhang*-ban.

Időbeli egybeesést mutat Tisza Domokostól az *Ott áll a ház* és Aranytól *Az elhagyott lak* is. 1852. május 31-én kapja meg Arany a verset a tanítványától, melyet arra az alkalomra írt, hogy Nagyszalontán megtekintette Aranyék házát (AJÖM XVI. 58, és AJÖM I. 459). Ezen a nyáron Aranyék is két hónapot töltöttek Szalontán és Geszten, s az élményből születő verset 1852. október 31-én közölte ugyancsak a *Budapesti Visszhang*.

Azonos című szövege is keletkezik Arany és Tisza Domokosnak. Gesztről 1852. október 14-én érkezik meg a *Vágy* című vers, Arany ugyanilyen című művét pedig 1853. május 8-án hirdeti a *Divatcsarnok* (AJÖM XVI. 105, és AJÖM I. 472).

Arany versíró tevékenységét még a nagykorúsi tanítás is segíti időnként. Természetesen itt sem a szövegek minősége számít, pusztán a tematikus ösztönzés, a kísérletezési kedv felelése. A tanítványok első generációja közé tartozott például Dúzs Sándor, aki az 1851/52-es tanévben Zách Kláráról nyújtott be prózai dolgozatot. Arany megjegyzést fűz az egyik szóhoz: „»károsult« gyenge kifejezés, mikor valaki *erényét, apját, testvérét* elveszti” (AJÖM XIII. 123–124). Az aláhúzással kiemelt tanári kommentár a történetbe való beleélésről, egyfajta érzelmi, nyelvi, poétikai eszme megfogásáról tanúskodik. Voinovich Géza szerint a *Zách Klára nótájának* kézírata az 1850-es évekből való, keletkezésének időpontja azonban ismeretlen, elképzelhető tehát, hogy a diákdolgozat generálta a szöveget még akkor is, ha közvetlen forrásként Podhradczky József 1838-as Krónikáját, Szalay *Magyarország történetének* II. kötetét szokta emlegetni a filológia.

Az 1855/56-os tanévben a VI. osztálynak kiadott írásgyakorlatok között szerepelt Szondi története: „Szondi hős halála Drégelnél. Történeti epizód, vagy költemény” (AJÖM XIII. 213). A beadott munkák közül Komáromy Lajos és Dömötör János verse maradt fenn (AJÖM XIII. 161, 172–173). Arany első Szondi-fogalmazványai is 1856-ból származnak, a *Szondi két apródja* alatt pedig 1856. júniusi dátum áll, mintha maga is a diákjaival együtt dolgozott volna.

Érdekes egybeesés, hogy ugyanebben a tanévben, ugyancsak a VI. osztálynak adott feladatok között található e cím is: „*Árva ifjú éneke*, Lyrai költemény” (AJÖM

XIII. 214), miközben Arany verse, az *Árva fiú éneke* 1855 októberében keletkezett, s december 7-én közölte a *Hölgyfutár*.

E néhány példát figyelembe véve szövegihletnek is tekinthetők az 1850-es években a *Hölgyfutárban* megjelent versek a líra ellehetetlenüléséről és a „letészem a lantot” állapotáról, melyekkel kapcsolatban Tarjányi Eszter óvatosan fogalmaz, és csupán a téma közkeletűségére hívja fel a figyelmet (Tarjányi 2004).

4. Az Arany-kiadások közléshagyománya

A szövegkapcsolatok néhány változatát áttekintve felmerül a kérdés, hogy az eddig alkalminak tekintett, más szövegekkel dialogizáló műveket, „forgácsokat”, „mondacsokat”, paródiákat, satírákat, epigrammákat, képaláírásokat nem kellene-e az életmű belső áramába integrálni, még akkor is, ha Aranyynak nem volt már alkalma dönteni megjelenésük felől. Érvként felhozható, hogy az 1867-es kötetéből nem zárta ki az addig elkészült töredékeket, kisebb darabokat. Vannak ezek között nyelvi, irodalmi játékok, indulatos reakciók, bírálatok, széljegyzetekből összeálló verses összefoglalók éppúgy, mint esztétikai, poétikai, olykor filozófiai vagy érzelmi érveket felsorakoztató, ars poetica-szerű darabok.

A Voinovich Géza által különválasztott és a kritikai kiadás VI. kötetében közölt „zsengék, töredékek, rögtönzések” darabjait újabban Szilágyi Márton időrendben, valószínűsített keletkezési idejük alapján beillesztette a többi vers közé (Szilágyi 2003). Filológiai szempontból azonban akkor lehet majd e darabokat megnyugtatóan besorolni és az életmű szerves részeként kezelni, ha szövegkapcsolódásuk típusát és fokát jellemezni, textológiai szempontból pedig kezelni tudja az irodalomtörténet. Voinovich Géza kötetbeosztása arra utal, hogy szerinte az életmű önálló részébe csak a gyenge kapcsolattal rendelkező darabok tartoznak bele, vagyis azok, amelyek nem alkotnak a referenciális szöveggel elválaszthatatlanul szoros egységet. Vannak azonban olyan művei is Aranyynak, amelyek ikerszöveggént jöttek létre, vagyis erősen ráfonódnak más szövegre, olykor (arc)képre. Szilágyi Márton eljárása ezért elgondolkodtató: be lehet-e az ilyen jellegű darabokat maradéktalanul illeszteni a „nagy életműbe” a párdarab pusztá törülésével? Teljes-e az *Arcom vonását...* kezdetű négysoros, ha elmarad mellőle a Petőfi-rajzolta arckép? Hogyan működik a *Tölgyek alatt* című darab, ha nem áll mellette a Sárváry Antal által küldött verses levél?

Az Arany-korpusz egy része feltehetően mindaddig periférián fog maradni, akár bekerülnek az időrendi szerkezetbe, akár nem, amíg az irodalomtörténet elméletben és gyakorlatban nem vet számot azzal, hogy Arany versei többségükben transztextuális jellegűek. Jegyzetanyaggal jelezni, valamelyest pótolni lehet a hiányzó kontextust, de elhagyásukkal éppen az Arany-költészet szövegközi dinamikája tűnik el.

Felhasznált irodalom

- AJÖM I. *Arany János Összes Művei I. Kisebb költemények.* (S. a. r. Voinovich Géza.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951.
- AJÖM III. *Arany János Összes Művei III. Elbeszélő költemények.* (S. a. r. Voinovich Géza.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952.
- AJÖM VI. *Arany János Összes Művei, VI. Zsengék, Töredékek, Rögtönzések.* (S. a. r. Voinovich Géza.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952. p. 255.
- AJÖM VIII. *Arany János Összes Művei, VIII. Drámafordítások 2., Arisztophanész: A lovagok. A felhők. A darázsok. A béke. Az acharnabeliek.* (S. a. r. Kövendi Dénes.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961. p. 375.
- AJÖM X. *Arany János Összes Művei X. Prózai művek 1.* (S. a. r. Keresztury Mária.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962.
- AJÖM XI. *Arany János Összes Művei XI. Prózai művek 2. (1860–1882).* (S. a. r. Németh G. Béla.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968. p. 904–917, itt: 916.
- AJÖM XIII. *Arany János Összes Művei XIII. Hivatali iratok 1. Nagyszalonta–Nagykőrös–Budapest (1831–65).* (S. a. r. Dánielisz Endre, Törös László, Gergely Pál.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966, p. 231–235, itt: 231.
- AJÖM XV. *Arany János Összes Művei XV. Levelezés I. Arany János levelezése (1828–1851).* (S. a. r. Sáfrán Györgyi, Bisztray Gyula, Sándor István.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975.
- AJÖM XVI. *Arany János Összes Művei XVI. Levelezés II. Arany János levelezése (1852–1856).* (S. a. r. Sáfrán Györgyi, Bisztray Gyula, Sándor István.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982.
- Arany János (1888). *Arany János Hátrahagyott iratai és levelezése, I–IV. k.* (Kiad. és bev. Arany László.) Budapest, 1888–1889; 1. Hátrahagyott versei, 1888.
- Arany János (1880). *Aristophanes vigjátékai.* Fordította Arany János. A Magyar Tud. Akadémia által Gr. Karácsonyi jutalommal kitüntetett fordítás. Első kötet: A lovagok. – A felhők. – A darázsok. – A béke. Buda-Pest, MDCCCLXXX. Kiadja a Magy. Tud. Akadémia, p. 209. A példány ma a nagyszalontai Arany János Múzeumban található.
- Arany János (1845). Arany János Szilágyi Istvának, 1845. aug. 1. AJÖM XV, p. 15.
- Arany János (1848). Arany János Szilágyi Istvánnak, 1848. január 27. AJÖM I, p. 413.
- Arany János (1854). Arany Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1854. január 21. AJÖM XVI, p. 382–383.
- Arany János (1855). Arany Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7. AJÖM XVI, p. 564.
- Arany János (1856). Arany János Erdélyi Jánosnak, Nagykőrös, 1856. szept. 4. AJÖM XVI, p. 751–757.
- Arany János (1859–1860). Zrínyi és Tasso, *Budapesti Szemle* 1859 (7), XXII–XXIII, p. 177–212.; 1860 (8), XXIV–XXV, p. 107–143. Ld. még AJÖM X, p. 336, és a jegyzetanyag: p. 615–623.
- Arany János (1861). Irányok, *Szépirodalmi Figyelő, I/I*, 26. sz., 1861. május 1., p. 401–403. AJÖM XI, p. 154–170.
- Arany János (1862). Némi párhuzam [az Irányok c. értekezés második része], *Szépirodalmi Figyelő, II/II*, 11. sz., 1862. július 17., pp. 161–165. AJÖM XI, p. 154–170.
- Arany János (1968). Dózsa Dániel: Zandirhám, AJÖM XI, p. 11.
- Baddeley, Alan D. (2005). *Az emberi emlékezet.* (ford. Racsmány Mihály.) Budapest: Osiris.

- Bérczy Károly (1863). *A gyógyúlt seb*. In Gyulai (szerk.), 1863. p. 408–511., itt: 430.
- Budai Ferenc (1866). A mű második kiadása: Budai Ferencz *Polgári lexicon*, III. rész, Pest, Kiadják Khór és Wein. A *Perényi Ferencz és Mihály* szócikk, p. 59.
- Büky László (1985–1986). Borág, *Néprajz- és Nyelvtudományi Közlemények*, 1985–1986/XXIX–XXX, p. 62–71.
- Dávidházi Péter (1992). „Mint pap a textust”: az eposzi hitel elmélete. In Uő. *Hunyt mesterünk. Arany János kritikus öröksége* (pp. 165–183). Budapest: Argumentum Kiadó.
- Erdélyi János (1851). *Magyar közmondások könyve*, A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkeszti és kiadja Erdélyi János, Nyomatott Kozma Vazulnál, Pesten, p. 349. (Második kiadása 1862-ben jelent meg.)
- Erdélyi János (1856). Arany János Kisebb költeményei, *Pesti Napló*, 1856. aug. 26–29., aug. 31., szept. 2–3. Kötetekben: Erdélyi János: *Pályák és pálmák*, Budapest, Franklin-Társulat, 1886, p. 355–439; Erdélyi, 1986.
- Erdélyi János (1986). Arany János Kisebb költeményei. In *Erdélyi János válogatott művei*. (Magyar Remekírók) (pp. 480–540). (Vál. jegyz. T. Erdélyi Ilona.) Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Garay János (1843). A' nagy idai vajda. In *Garay János Versei*, Pest, A' szerző sajátja, p. 230–234.
- Gergye László (1998). *Kazinczy Ferenc Összes Költeményei*. (S. a. r. Gergye László.) Budapest: Balassi Kiadó, p. 51, 239–240.
- Greguss Ágost (1849). Greguss Ákos: *A szépirodalom alapvonalai*. Budapest: Kisfaludy-Társaság, p. 14. Az Arany által széljegyzetelt kötet ma a nagyszalontai Arany János Múzeumban található. A bejegyzéseket az Arany kritikai kiadás készülõ kötete közli.
- Greguss Ágost (1856). Arany János kisebb költeményei, *Pesti Napló*, 1856. máj. 31, jún. 4, 10, 15, 22.
- Gyulai Pál (szerk.) (1863). *Részvét könyve*, Szerk. Gyulai Pál, Pest, Kiadja a Magyar Írók Segélyegylete.
- Hász-Fehér Katalin (2010). Arany János költészetének dialogikus jellege *Tanulmányok*, 2010, 43. füzet, Újvidéki Egyetem, BTK, Újvidék, p. 41–61.
- Hász-Fehér Katalin (2009. december 2.). *Őszikék*. Előadás a Szegedi Egyetem Szabadegyetem sorozatában.
- Homscheid, Thomas (2007). *Interkontextualität, Ein Beitrag zur Literaturtheorie der Neomod-erne*, Königshausen & Neumann. Különösen a p. 33–52, és az Epigonalitát című fejezet, p. 52–78.
- Horatius (1961). *Ars poetica, Episztolák II.* 3. (ford. Muraközy Gyula.) In *Quintus Horatius Flaccus Összes versei*. (Szerk. Borzsák István és Devecseri Gábor.) Budapest: Corvina Kiadó, p. 575–599.
- KazLev XVI. Kazinczy Ferenc levelezése. XVI. kötet. (1818. Ápril 1.–1819. Deczember 31.) (S. a. r. Váczy János.) Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1906. p. 257.
- KazLev XVI. Kazinczy Ferenc levelezése. XVI. kötet. (1820. Január 1.–1821. Deczember 31.) (S. a. r. Váczy János.) Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1907. p. 86.
- Kiss Farkas Gábor (2009–2012). Az imitatio elmélete és gyakorlata a Szigeti veszedelemben, *Villanyспенот*. Hozzáférés: 2012. április 15. Elérhető: <http://www.villanyспенot.hu/?p=szoveg&n=12273>.

- Korompay H. János (1998). A Magyar Szépirodalmi Szemle és a „külirodalom”. In Korompay H. János: *A „jellemzetes” irodalom jegyében, Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*. Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, p. 471–508.
- Kölcsey Ferenc (2001). *Kölcsey Ferenc Minden Munkái. Versek és versfordítások*. (S. a. r. Szabó G. Zoltán.) Budapest: Universitas Kiadó, p. 103–105, 121–122, 131–132.
- Kriza János (szerk.) (1863). *Vadrózsák, Székely népköltési gyűjtemény, Első kötet*, Kolozsvárott, Stein János Erd. Muz. Egyleti könyvtárúsz bizománya, p. 80.
- Milbacher Róbert (2002). „e mostani Arany-láz”. Arany János 1856-os kanonizálásának történetéből, *Alföld* 2002/5, p. 62–79.
- MNZs (1838). *Magyar és Német Zsebszótár*, közrebocsátá a Magyar Tudós Társaság. Első, vagy magyar–német rész.
- MNyr (1897). *Magyar Nyelvőr*, 1897, p. 252–255.
- MNySz (1902). *A magyar nyelvújítás szótára, A kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével*, Irta Szily Kálmán, Budapest, Hornyánszky Viktor kiadása.
- Mondolat (1813). *Mondolat – Sok bővítményekkel és egy kiegészített új szótárral együtt*, Dicshalom, p. 55.
- Pigman, G. W (1980). Versions of Imitation in the Renaissance, *Renaissance Quarterly* 33, p. 1–32.
- Purgstaller József (1852). *Szépészet, azaz aesthetica, Elemző módszer szerint, Föl-gymnasiumi tankönyvül* írta Purgstaller Kal. József, kegyes rendi áldor, hittudományi és bölcsészeti tudor, a magyar tudós társaság tagja, Pest, Hartleben K. A. tulajdona.
- Quintilianus (1921). *M. Fabius Quintilianus szónoklattana*, Ford. Prácser Albert, Franklin-Társulat, Budapest, II. k. p. 323–329.
- Salamon Ferenc (1856). Arany János Kisebb költeményei, *Budapesti Hirlap*, 1856. szept. 6, 7, 10, 11. Kötetben: Salamon Ferenc: *Irodalmi tanulmányok I.*, Budapest, Franklin-Társulat, 1889, p. 38–97.
- S. Varga Pál (2005). *A nemzeti költészet csarnokai – A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Budapest, Balassi Kiadó, p. 611.
- Scheiber Sándor (1952). Arany János „Senki Pál”-ja. In *It* 1952, p. 99–101; újabb közlés: Scheiber, 1996, p. 500–507, itt: 501.
- Scheiber Sándor (1970). Az Arany megverselte Senki Pál külföldi mintái. In *Filológiai Közöny*, 1970/1–2. p. 214., és Scheiber, 1996, p. 508–510.
- Scheiber Sándor (1996). Bihari gyermekmondókák nyomai Arany Jánosnál. In Scheiber Sándor. *Folklor és tárgytörténet*, Budapest, Makkabi Kiadó Kft, p. 948–950.
- Shacter L. Daniel (1988). *Emlékeink nyomában*, Budapest, Háttér Kiadó.
- Simonyi Zsigmond (1875). A szavak összetétele a magyarban. Jutalmazott pályamű. II. Nem-valódi összetételek. III. Birtokos összetételek, *MNyr* (4) IV. füzet, p. 148–154.
- Simonyi Zsigmond (1896). Arany János: Jegyzetek az Antibarbarushoz II. In *MNyr* (25), VIII. füzet, p. 356–359.
- Szilágyi Márton (1995–1996). Arany Jánoson innen, Nagyidán túl (Zsidók, cigányok, Perényiek), *Szépliteratúrai Ajándék*, 1995/3–1996/1, 1–10.
- Szilágyi Márton (s. a. r.) (2003). *Arany János Összes költeményei I, Versek, versfordítások és elbeszélő költemények*, Budapest, Osiris Kiadó.

- Szophoklész (1847). *Sophokles színművei*, Forditá Szűcs Dániel, I–II. k., Pest, Eggenberger és Fia (Hellen Könyvtár 3, 4. k.); Második kiadás: Pest, 1868. Az első kiadás első kötetének 64. oldaláról van szó. A kötet ma már ritkaságnak számít, ezért köszönet a Pannonhalmi Főapátság Könyvtarából Samodai Éva főkönyvtárosnak, hogy segített fellelni az idézetet.
- Szász Károly (ford.) (1871). A vihar. In *Shakspeare minden munkái*, 11. k. Pest, Ráth Mór.
- Szilágyi István, 1848. Szilágyi István Arany Jánosnak, 1848. január 17. *AJÖM* I, 413.
- Szörényi László (1970). Arany János Visszatekintés című versének képanyaga, *ItK* 1970/3, p. 322–345.
- Szörényi László (1972). A humoros elégia (Visszatekintés). In Németh G. Béla (szerk.): *Az el nem ért bizonyosság. Elemzések Arany lírájának első szakaszából*, Budapest, Akadémiai Kiadó, p. 203–290.
- Szörényi László (1989). Epika és líra Arany életművében. In Szörényi László: „*Multaddal valamit kezdeni*” – *Tanulmányok*, Budapest, Magvető Könyvkiadó (JAK Füzetek 45), p. 164–207, itt: 166–169.
- Tarjányi Eszter (2004). Irodalmi viaskodások – Arany János és az 1850-es évek költői csoportosulásai, *ItK* 2004/3, p. 292–333.
- Toldy Ferenc (szerk.) (1828). *Handbuch der ungrischen Poesie*, In Verbindung mit Julius Fenyéry, Herausgegeben von Franz Toldy, Zweyter Band, Pesth und Wien, 1828, In Comission bey G. Kilian und K. Gerold. Az élet korai: p. 196–197, Mohács: p. 209–212.
- Voinovich Géza (1917). Arany János széljegyzetei a Nyelvőrben, *Magyar Nyelv*, 1917, p. 155–161. A Magyar Nyelvőrben található Arany-széljegyzetek az ő átiratában maradtak fenn. Újraközlés: *AJÖM* XI, 894–900, itt: 895.
- Vörösmarty Mihály (1827). Vörösmarty Mihály Toldy Ferenchez, 1827. [április 30]. In *Vörösmarty Mihály Összes Művei, Levelezés I.*, S. a. r. Brisits Frigyes, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965, p. 172.